

ISTORIE ȘI MEMORIE: O COABITARE DIFICILĂ. CAZUL ROMÂNESC

Alexandru-Florin Platon

Résumé: Un des traits les plus importants du débat d'idées contemporain est celui du rapport entre *histoire* et *mémoire*. Favorisée par les changements intervenus dans les modalités de la connaissance du passé (la perte de confiance dans les grandes narrations historiques, l'incertitude quant à l'existence d'un sens de l'histoire, le manque de légitimité des anciennes idéologies qui avaient inspiré les interprétations du passé etc.), la résurgence des mémoires – précipitée, d'autre part, par la chute des régimes communistes de l'Europe de l'Est – a donné naissance à une véritable «guerre des mémoires». En Roumanie aussi, le renversement historique intervenu en 1989 par la chute du communisme a entraîné une forte avancée mémorielle, qui a fait renaître des souvenirs enfouis ou délibérément occultés, comme la résistance anti-communiste, la mémoire du Goulag et, non en dernier lieu, l'Holocauste (Shoah). Vivement débatus, voir contestés, ces événements ont fini, tant bien que mal, par être acceptés et intégrés à l'histoire roumaine, notamment, grâce au changement de générations parmi les historiens roumains.

Introducere

Puține sînt subiectele a căror dezbatere a fost, în ultimii ani mai intensă și contradictorie ca raportul dintre istorie și memorie. Departe de a-și fi epuizat interesul (și, desigur, însemnătatea) acest binom continuă să suscite și să întrețină discuții intense și pasiuni puternice. Faptul nu este întîmplător. Cum au observat nenumărați autori, lumea contemporană se confruntă cu o „frenzie a memoriei”, care riscă să „golească de conținut însăși noțiunea de istorie națională”¹. Sau, într-o altă formulare, „viziunile concurente și alternative ale trecutului pun în discuție tradiționala dominație a istoriei naționale”². În România nu mai sîntem încă în acest stadiu și nici nu pare că vom fi din nou prea curînd.

¹ Daniel Lindenberg, apud Pascal Blanchard, Isabelle Veyrat-Masson, **Les guerres de mémoire: un objet d'étude, au carrefour de l'histoire et des processus de médiatisation**, în Pascal Blanchard, Isabelle Veyrat-Masson, **Les guerres de mémoires. La France et son histoire**. Préface de Benjamin Stora, Paris, Éditions la Découverte, 2010, p. 33.

² **Ibidem**, p. 39.

Ceea ce se întâmplă, actualmente, este, mai degrabă, contrariul: după efervescenta memorială și „demitizările” din deceniul precedent, asistăm, de cîtva timp, la o scădere a interesului pentru istorie și memorie (pentru trecut, în general), întreruptă, ocazional (și numai pentru scurt timp), de pusee recuperatoare, ca cel din vara anului 2012, suscitată de noua carte a d-lui Lucian Boia, publicată în contextul evenimentelor care se cunosc.

Ceea ce intenționez să fac în cuvintele care urmează – prea sumare, din păcate, pentru anvergura unui asemenea subiect – este o discuție rapidă a aspectelor împrumutate de acest raport în spațiul public din România ultimilor decenii, așa cum le văd eu. Ea nu are altă pretenție decît una pur propedeutică, în perspectiva unei eventuale sistematizări și adînciri a acestei probleme, care ar putea fi întreprinsă în anii următori. Înainte însă, nu mi se pare inutil să reamintesc, pe scurt, sensul celor două concepte, pentru care relația dintre ele și evoluția lor în cultura noastră contemporană să fie mai bine înțelese.

Memoria și istoria

Cum bine se știe, *memoria* – am în vedere, desigur, memoria colectivă – reprezintă trecutul *trăit*, sacralizat și – așa-zicînd – mitificat, adică subordonat unui sens și investit cu o semnificație. Altfel spus, memoria este ceea ce o comunitate își amintește (sau *vrea* să-și amintească) din trecutul ei, dar și ceea ce ea *refuză* să-și amintească. Rămîne de discutat dacă acest proces este o pură reconstrucție „imaginară”, ale cărei componente (adică faptele istorice) deși reale în substanța lor, sînt dispuse potrivit unui proiect eminentement subiectiv sau dacă hermeneutica la care este supus trecutul evidențiază (și) „structuri”, „constante ale evoluției” etc., care nu sînt (doar) invenții ale autorului colectiv care este națiunea. Ceea ce pare însă indiscutabil este că, pe lîngă faptul că procedeele memoriei colective au o puternică amprență subiectivă, ele nu se deosebesc, în mod fundamental, de cele specifice memoriei individuale: amîndouă selectează faptele, le simplifică, le investesc cu o valoare morală clară și le asociază un sens unificator. De asemenea, după cum memoria individuală recurge, voit sau nu, la o strategie a amintirii, recuperînd unele părți din trecut și preferînd să „uite” altele, la fel și memoria colectivă, poate fi manipulată pentru a reține anumite fapte și a ignora (*recte* a ascunde) altele. Așa se și explică de ce aceleași evenimente istorice pot avea o semnificație exaltantă pentru unele comunități naționale, în timp ce, pentru altele, ele sînt

destestabile, constituind un motiv de doliu perpetuu (ceea ce, firește, nu le anulează valențele identitare). Reacții precum xenofobia, naționalismul, rasismul etc., au fost deseori provocate de o „*memorie rănită*” (Paul Ricœur). Indiferent, însă, de variațiile sale, ceea ce pare a particulariza memoria colectivă se înscrie, esențialmente, în două registre specifice (care, în pofida caracterului lor antinomic, coexistă fără conflicte, în imaginarul colectiv al multor națiuni): cel al idealizării (glorificării) sistematice a trecutului (strâns legată de instrumentalizarea lui din rațiuni și cu scopuri ideologice și politice foarte precise³) și, pe de altă parte, cel al suferinței sau al martiriului colectiv. Memoria este,

³ Exemplul fostelor regimuri comuniste este, din acest punct de vedere, extrem de grăitor: atunci când interesele lor au cerut-o, ele nu s-au sfiit să recurgă la acest mijloc redutabil de persuasiune. După cum se știe, în prima lor perioadă de existență, aceste regimuri au ocultat sistematic valorile trecutului național, substituindu-le pe cele artificiale ale noii ideologii, pretins egalitară și „progresistă”, pe care o promovau. De la un anumit moment înainte, pretutendeni în Europa de Răsărit, regimurile politice locale au resuscitat miturile și simbolurile trecutului național, transformându-le în instrumente de stabilizare și consolidare a puterii. Această reorientare a coincis atît cu o criză în relațiile dintre regimurile respective și fosta U.R.S.S. (cazurile Iugoslaviei, Albaniei și României fiind, din acest punct de vedere, exemplare), cît și cu erodarea lor ideologică, din ce în ce mai vizibilă odată cu anii '80 ai secolului XX (în Ungaria și Polonia procesul a fost mai timpuriu). După cum pe bună dreptate a observat Anton Sterbling, „*cu cît mai slabă devenea – inclusiv în ochii conducătorilor [acestor regimuri] – puterea de convingere a ideologiei centrată pe principiile egalitare, reprezentările de clasă și pe promisiunea bunăstării generale, cu atît mai predispuse erau elitele comuniste [locale] să pună accentul pe componentele naționale sau naționaliste ale ideologiei comuniste dominante*” (**Unterdrückung, Ideologie und der untergründige Fortbestand von Mythen**, in Dittmar Dahlmann, Wilfried Potthoff (Hrsg.), **Mythen, Symbole und Rituale. Die Geschichtsmächtigkeit der Zeichen in Südosteuropa im 19. und 20. Jahrhundert**, Peter Lang, Europäische Verlag der Wissenschaften, s.a., p. 287 *sqq*; citatul se află la p. 288). Constatarea istoricului și sociologului german este riguros corectă, cu singura excepție a raportului dintre valorile naționale resuscitate și ideologia comunistă. De fapt, în ultimii lor ani de existență, majoritatea regimurilor totalitare est-europene ajunseseră aproape complet golate de orice conținut ideologic marxist, al cărui loc fusese luat de național-comunism, o ipostază hibridă a naționalismului. După 1989, concomitent cu dispariția regimurilor comuniste, au căzut și obstacolele formale în calea liberei manifestări a acestui naționalism. Trebuie reținut, însă, că la instrumentalizarea trecutului nu au recurs doar regimurile comuniste. Procedul a fost utilizat și în secolul al XIX-lea, în Franța, de pildă, unde, după 1870, istoria a fost sensibil mitologizată, cu scopul de a fortifica spiritul național, grav afectat de catastrofala prăbușire a celui de-al doilea Imperiu (*cf.* Suzanne Citron în Joseph Rovin, Gilbert Krebs (eds), **Identités nationales et conscience européenne**, Publications de l'Institut d'Allemand d'Asnières, 1992, p. 59-62).

așadar, profund identitară.

Istoria, dimpotrivă, este o reconstrucție critică a faptelor și evenimentelor, structurată într-o narațiune al cărei caracter selectiv este impus (sau ar trebui să fie) de ceea ce pot oferi sursele și mai puțin de subiectivitatea inerentă actului restitativ. După cum bine observa Enzo Traverso, scrierea istoriei implică o cezură – măcar simbolică – în raport cu trecutul. „Pentru a gândi trecutul ca *istorie* – inclusiv trecutul cel mai apropiat –, el trebuie considerat ca o experiență închisă, față de care există o distanță, o separație. Aceasta este condiția necesară pentru a distinge trecutul de prezent, chiar dacă trecutul este recitat, mereu, în cheia *prezentului*”⁴.

Prin modul lor de instituire și scopurile pe care le servesc, istoria și memoria nu se confundă. Tot atât de adevărat, însă, este că ele interferează. Potrivit observației aceluiași Enzo Traverso, „prin faptul că aparțin unei societăți de ale cărei orizonturi de așteptare și prejudecăți sînt, fatalmente, impregnate, scrierile istorice sînt, dincolo de calitățile lor intrinseci, o oglindă a raportului pe care o societate dată îl întreține, la un moment dat, cu propriul trecut”⁵. Istoriografia, prin urmare, nu este numai spațiul simbolic al producerii unei cunoașteri. În egală măsură, ea este și un loc ce nutrește memoria unei comunități, cu petele sale de lumină și, mai ales, de umbră.

Înainte de 1989

Istoricii români, mai mult, poate, decît confracții lor din Europa Centrală și de Răsărit sînt cei mai în măsură să confirme această simbioză dintre memorie și istorie, care a fost, la noi, și mai puternică, grație mării încărcături memoriale a istoriei naționale; o istorie care, la un moment dat, în perioada regimului comunist, a renăscut, se poate spune, ca o *memorie recuperată*.

Am insistat în altă parte și nu o dată asupra acestui fenomen, deopotrivă cultural și politic, din istoria de peste patru decenii a comunismului în România, pentru a-l mai relua, aici, într-o formă

⁴ Enzo Traverso, *L'écrit-événement: l'historiographie comme champs de bataille politique*, în Pascal Blanchard, Isabelle Veyrat-Masson, *op.cit.*, p. 220-221 și idem, *L'Histoire comme champs de bataille. Interpréter les violences du XXe siècle*, p. 251-283.

⁵ Cf. *L'écrit-événement...*, p. 221.

dezvoltată⁶. Voi reaminti numai câteva detalii, de natură să ajute la înțelegerea raportului actual dintre istorie și memorie.

După cele două decenii postbelice, când întregul trecut național fusese în mod samavolnic așezat sub paradigma deformantă a luptei de clasă, când nu de-a dreptul ocultat sau falsificat prin adăugiri și interpretări menite să legitimeze nu numai conducerea instalată de armatele sovietice, ci și orientarea politică spre Răsărit a României, proclamată *urbi et orbi* ca piatră de temelie a noii deveniri, condiții, cotitura naționalistă schițată în 1964 de Gheorghiu-Dej și definitivată în 1968 de Ceaușescu a fost unanim resimțită de istoricii români ca o adevărată eliberare. Recuperarea originilor daco-romane ale poporului român, posibilitatea de a cerceta integral durata, prin anularea decupajelor arbitrare din trecut și – ca un corolar al întregii revalorizări a istoriei – accentuarea specificului unitar al evoluției românilor au devenit câteva din ideile-forță ale noului discurs istoriografic, conturând și un program de cercetare la care a subscris majoritatea istoricilor. Prin modul (dirijat, printr-o decizie politică) în care s-a făcut, reîntoarcerea istoriografiei române la valorile sale fondatoare din secolulul al XIX-lea și primele decenii ale veacului XX a împrumutat, după deceniile precedente de „uitare” voluntară, aspectul unei recuperări memoriale. Este unul dintre factorii-cheie (nu singurul, firește), care explică puternica valorizare națională a trecutului, ridicată, treptat, la rangul unei adevărate paradigme interpretative. Nici o istoriografie, desigur, nu este lipsită de o dimensiune națională, fie și numai pentru că este, întîi de toate, preocupată de trecutul propriei comunități. În cazul românilor, însă, această dimensiune a tins să fie și mai accentuată, trecutul fiind conceput ca o veritabilă genealogie a națiunii, așezată sub semnul evoluției spre unitate statală.

Nu vreau să spun că această perspectivă este nefondată. Există, dimpotrivă, multiple argumente – mai ales documentare – care o pot sprijini și legitima. Nici nu se poate susține că ceea ce s-a scris în

⁶ Vezi, în acest sens, Alexandru-Florin Platon, **Despre desincronizarea discursului istoriografic**, în *Xenopoliana*. Buletinul Fundației Academice „A.D. Xenopol” din Iași, I, 1993, 1-4, p. 41-46; idem, **Fețele lui Ianus: istoriografia română la sfârșit și început de secol**, în *Anuarul Institutului de Cercetări Socio-Umane „Gheorghe Șincai”*, III-IV, 2000-2001, Tîrgu-Mureș, p. 7-24 (versiunea franceză: **Les visages de Janus: l’historiographie roumaine au début du siècle**, în *Xenopoliana*. Buletinul Fundației Academice „A.D. Xenopol” din Iași, IX, 2001, nr. 1-4, p. 20-33).

România din acest unghi este lipsit de valoare. Dimpotrivă! Nu perspectiva națională ca atare mi se pare, așadar, greșită. Criticabilă este, după părerea mea, doar *exagerarea* ei, indiferent dacă acest lucru s-a întâmplat premeditat sau din rațiuni obiective, deduse din specificul evoluției noastre istorice. Alimentînd pînă la saturație obsesia omogenității și a unității, această exagerare (responsabilă, între altele, și pentru accente protocroniste din cultura română a deceniului trecut) a făcut ca istoriografia autohtonă înainte de 1989 să rateze nu numai deschiderea spre alte domenii ale trecutului (cum ar fi *viața cotidiană*, *imaginarul colectiv* ș.a.m.d.), aflate mai mult decît „națiunea” sub semnul varietății, al diversității și al contradicțiilor fertile, dar și dialogul cu trecutul altor grupuri (minoritățile), care conviețuiseră cu populația majoritară de-a lungul timpului.

Evident, toate lucrurile acestea sînt mult mai complicate decît le-am prezentat eu, în maniera simplificată de mai sus. Dincolo, însă, de multiplele retușuri care ar putea fi aduse acestui tablou, două aspecte principale mi se pare greu de contestat: dimensiunea *memorială* imbricată în modul de a scrie istoria în timpul regimului comunist și, în al doilea rînd, puternica semnificație *identitară* a trecutului recuperat în acest mod (memorial), care a constituit cea mai pregnantă trăsătură a „spiritului public” în România între 1964/1968 și 1989. Nu ideologia marxistă (din ce în ce mai evanescentă în anii comunismului tîrziu), cu atît mai puțin cultul personalității „conducătorului” au structurat sentimentul românilor că aparțin aceleiași comunități. Acest rol l-a jucat istoria națională.

După 1989

Ieșirea României din „glaciațiunea” totalitară, în decembrie 1989, a atras după sine, printre multe altele, și o reconfigurare completă a raporturilor cu trecutul. Unul din cele mai clare semne ale acestui proces – desfășurat într-un ritm alert, chiar de la începutul anilor '90 – a fost, pe de o parte, distanțarea memoriei de istorie, dublată, pe de altă parte, de ciocnirea lor. Ca pretutindeni în fosta lume comunistă, dar cu o întîrziere de peste un deceniu față de ceea ce se întîmplase în Europa de apus, România a intrat sub zodia unui „război al memoriilor”. Dacă ne imaginăm discursul istoric ante-decembrist ca o oglindă care reflecta imaginea unui trecut unic, atunci resurgența memorială de după 1989 poate fi închipuită ca o spargere simbolică a acestei oglinzi în sute de

fragmente. Amintiri uitate, deliberat ignorate sau îndelung refulate au ieșit brusc la suprafață, începînd să se confrunte, fie că este vorba – într-o ordine aleatorie – de cele legate de rezistența anticomunistă din munți, sistemul concentraționar comunist, trecutul Gărzii de Fier și al liderilor ei și, nu în ultimul rînd, desigur, Holocaustul (Shoah), recuperat, treptat, odată cu istoria – și ea, aproape necunoscută în țară – a comunităților evreiești din România. Memoria Holocaustului (Shoah-ului), îndeosebi, a constituit fenomenul cel mai greu de asumat și de integrat în istoria contemporană a României nu numai pentru că, descoperit subit în oroarea sa absolută, acest eveniment contravenea flagrant versiunii aseptizate a trecutului recent, pe care românii și-o însușiseră înainte de 1989. Recunoașterea sa ca parte a istoriei a fost însă cu atît mai greu de acceptat, cu cît el afecta profund identitatea colectivă a națiunii, clădită, înainte de 1989, ca pretutindeni în Europa și, mai ales, în fostele țări comuniste, pe un sens eminamemte pozitiv al duratei. Pînă la urmă, trecerea timpului, schimbarea generațiilor de istorici și factorul politic au contribuit, lalolaltă, la asumarea acestui tragic eveniment ca parte constitutivă a istoriei contemporane a României.

Resurgența postcomunistă a memoriilor reticulare și treptata lor autonomizare față de istorie au dat o lovitură mortală concepției unitare despre trecut, dominantă înainte de 1989. Paradoxal, însă, acest lucru a fost și pozitiv, în măsura în care a deschis scrierii istoriei noi orizonturi. După 1989, istoria românilor s-a îndepărtat progresiv de paradigma interpretativă din ultimele două decenii de comunism, prizonieră a unei lecturi unice, preponderent politice, din unghi național, a trecutului, precum și al unui evoluționism relativ simplificator, structurat de tripla tendențialitate a unității, independenței și modernizării. Istoria, așa cum este ea făcută acum, nu a încetat, desigur, a fi națională (și nici nu va înceta să fie). Numai că, spre deosebire de anii de dinainte de 1989, această latură pare astăzi mult mai puțin rigidă și – așa-zicînd – mai puțin copleșitoare, lăsînd loc și altor demersuri, nu doar mai neutre din punct de vedere tematic și – afectiv – mai puțin pătimăse, dar care, continuînd a fi interesate de fenomenul național, au meritul de a-l privi mai puțin schematic și de a propune, în marginea lui, lecturi complementare, demne de tot interesul. Teme și subdiscipline noi, precum – în aceeași ordine aleatorie – genealogia istorică, lumea complexă a satului ardelean în secolele XVIII-XIX (explorată din unghiul sensibilităților și atitudinilor colective sau al raportului complex dintre națiune și confesiune),

procesul de formare a intelectualității române din Banat și Transilvania în aceeași perioadă, istoria justiției sau apariția practicilor filantropice, ca expresii ale unei noi atitudini față de fenomenul social al paupertății, istoria imaginarului și antropologia istorică, istoria Bisericii etc. reprezintă expresii elocvente ale acestei deplasări lente de accent, care pare fi devenit, în anii din urmă, ireversibilă.

Astăzi, la aproape un sfert de secol de la marea cotitură istorică din 1989, memoria și istoria par a fi intrat, inclusiv în România, sub zodia unei conviețuiri mai puțin conflictuale. La acest lucru au contribuit, cu siguranță, mai mulți factori, dar, în primul rând, sentimentul colectiv al unei distanțări rapide față de trecut, specific globalizării contemporane și – în termenii lui François Hartog – intrării într-un nou regim de istoricitate, definit printr-un prezenteism *sans rivages*, rupt deopotrivă de trecut și de viitor⁷. Evitarea, în viitor, a reapariției tensiunilor dintre memorie și istorie nu presupune numai transformarea primei într-o „memorie partajată”⁸, adică recunoscută și acceptată și de către cei pentru care ea nu are aceeași încărcătură identitară ca pentru grupul de referință. Pentru ca înfruntarea dintre memorie și istorie să se atenueze este nevoie și de o tratare istorică a memoriei, prin cele două operațiuni numite în limba germană *erklären* și *verstehen*, singurele care au darul de a „închide” faptele memoriale în trecutul din care fac parte. Un trecut care nu trebuie uitat, ci asumat și examinat cât mai obiectiv cu putință.

⁷ François Hartog, *Régimes d'historicité, présentisme et expériences du temps*, Paris, Éditions du Seuil, 2003.

⁸ Este expresia lui Henry Rousso, citat de Pascal Blanchard, Isabelle Veyrat-Masson, *op.cit.*, p. 35.